

Mokslas, dorovė ir vertybės

Šiuolaikinėje mokslo filosofijoje laikomasi požiūrio, kad mokslas yra neutralus moralinių vertybių atžvilgiu. Toks požiūris paplito kartu su empirinės ir pozityvistinės filosofijos įsigalėjimu. Nuomonė, kad moralinės vertybės yra nesvarbios mokslui, yra grindžiama Hume'o suformuluota faktų ir vertybių perskyra. Pozityvistai mano, kad tokia perskyra yra besąlygiškai teisinga. Tačiau tai klaidingas požiūris. Klasikinėje filosofijoje buvo laikomasi nuomonės, kad mokslas yra intelekto dorybė, o kiekvieną veiksma turi įvertinti mūsų sąžinė. Veikdami vadovaujamės praktiniu protu, kurio norma yra prigimtinis įstatymas, skatinantis mus siekti gėrio ir vengti blogio. Todėl mokslinėje veikloje negalime nepaisyti moralinių vertybių.

According to the common standpoint of contemporary philosophy of science the moral values (or virtues) have no importance to the development of natural science. This approach has spread together with the adoption of empiricism and positivist philosophy. The view, which supposes that moral values do not play any role in the process of scientific investigation, is based on Hume's distinction between facts and values. In positivist point of view, this distinction is unconditionally true; but such judgment is false. Classical philosophy considered science as a virtue of reason and maintained that every action has to be evaluated by our conscience. In all our activities we are guided by practical reason and natural law as a basic principle orienting one's practical reason which inspires us to seek good and avoid evil. Therefore, science cannot ignore moral values.

Įvadas

Šiuolaikinėje mokslo filosofijoje formuluotė „mokslas ir dorovė“ atrodo mažų mažiausiai įtartina. Visuotina įsigalėjusi nuomonė, kad mokslas ir moralinės vertybės yra tarpusavyje nesusiję dalykai ir kad mokslas nesiremia moraliniais vertinimais. Jeigu ir kalbama apie mokslo vertybinį sąlygotumą, tai pabrėžiama, kad vertybės čia reiškia ne moralines, o vadinamąsias pažintines vertybes. Tokių vertybių pavyzdžiu gali būti teorijos paprastumas, informatyvumas, patvirtinamumas, efektyvumas ir panašiai. Moralinės vertybės šiame tekste dažnai bus vadinamos dorybėmis, nes vertybės sąvoka yra platesnė už dorybės. Dorybės yra pastovus ir tvirtas apsisprendimas daryti gera. Jos leidžia žmogui ne tik daryti gerus darbus, bet ir atskleisti geriausia, ką jis pats turi. Tai, kas dora, yra vertinga, bet yra daug vertingų dalykų, kurie nesusiję su dora. Straipsnio tikslas – parodyti, kad mokslo vertybinis sąlygotumas, jo priklausymas nuo moralinių vertybių yra ne mąstymo klaidos, o filosofinio apsisprendimo dalykas, ir kad tik su empirikų ir ypač su pozityvizmo tradicija susijusioje filosofijoje mokslas yra nepriklausomas nuo moralinių vertybių.

Siekiant įgyvendinti iškeltą tikslą, reikės išspręsti uždavinį – rekonstruoti dvi mąstymo tradicijas: klasikinę, kurios pagrindiniais atstovais laikomi Aristotelis ir Tomas Akvinietis, ir moderniąją, kurios ryškiausi atstovai yra pozityvizmo filosofijos šalininkai.

Šio tyrimo objektas yra mokslo ir doros santykis. Mokslo su dora gali būti siejamas dvejopai: viena vertus, tariant, kad mokslas ar mokslinė veikla yra intelekto dorybė, tobulinanti proto galias ir palengvinanti tiesos siekimą; kita vertus, laikant, kad mokslininkas, siekdamas mokslinių tikslų, privalo paisyti moralinių principų, kad pastarieji, kaip ir ne su morale susiję metodologiniai kriterijai, taptų mokslinę veiklą reguliuojančiomis normomis. Siekiant rekonstruoti klasikinius filosofinius ir moderniosios filosofijos požiūrius, reikės remtis tiek istoriniu, tiek lyginamuoju, tiek analitiniu metodu.

Kas yra mokslas?

Kad mokslas yra intelekto dorybė ir kad verta užsiimti moksline veikla, manė dar Aristotelis. Čia tik vertėtų atkreipti dėmesį, kad iki Renesanso laikų mokslas buvo suprantamas kiek kitaip nei dabar. Anot Aristotelio, „kas yra mokslinis pažinimas, jeigu kalbėsime tiksliai ir nesiremsime panašumais, paaiškės štai iš ko: visi manome, kad tai, ką mokslininkai pažinome, negali būti kitaip. O apie dalykus, kurie gali būti kitokie, kai mes negalime jų tiesiogiai stebėti, mes nežinome, ar jie egzistuoja ar ne. Taigi mokslinio pažinimo objektas egzistuoja būtinai, vadinasi jis yra amžinas, nes visa, kas egzistuoja absoliučiai ir būtinai, yra amžina, o amžini dalykai neatsiranda ir neišnyksta. Be to, kiekvieną mokslinį pažinimą galima perteikti kitiems, jo objektą galima išmokyti“¹. Trumpai tariant, Aristotelis manė, kad mokslas yra būtinas ir bendrus dalykus svarstanti proto veikla.

Šiais laikais nėra vieningo supratimo, kas yra mokslas. Pavyzdžiui, K. R. Popperis teigia, kad teorija bus mokslinė tada ir tik tada, kai iš jos, kaip iš universaliojo teiginio, pasitelkus specialias prielaidas, bus galima išvesti empiriškai tikrinamus teiginius, ir, bent vienam tokiam teiginiui nepasitvirtinus, teorijos reikės atsisakyti kaip klaidingos². R. Carnapas manė, kad mokslo hipotezės yra teiginiai, kuriuos galima arba suskaidyti į empiriškai tikrinamus protokolų aprašymus, arba iš tų hipotezių specialių prielaidų dėka dedukuoti platesnį už prielaidas spektrą tikrinamų teiginių. Vis dėlto vyrauja įsitikinimas, kad mokslas yra veikla, kuria užsiiminėja mokslininkai, o kaip tipiškas mokslo pavyzdys pateikiama šiuolaikinė fizika, chemija ar biologija. Taigi matyti, jog šiais laikais nėra vieningo mokslo apibūdinimo.

Aristotelis manė, kad laimę teikia dorybinga veikla, o „dorybė yra dviejų rūšių: proto ir būdo. Proto dorybė dažniausiai kyla ir plėtojasi iš mokslo, todėl jai reikia patyrimo ir laiko; būdo dorybė įgyjama per įprotį, – taip atsirado ir jos pavadinimas (ēthikē), truputį pakeitus žodį „įprotis“ (*ethos*)“³. Mokslas yra intelekto dorybė, nes jis lavina protą, tinkamai jį plėtodamas ir taip prisidėdamas prie laimės (*eudaimonia*). Mokslo kaip žmogaus asmenybės tobulinančio veiksnio supratimas išliko iki pat viduramžių pabaigos. Taigi mokslas bent klasikinėje filosofijoje buvo laikomas proto dorybe pirmąją nurodytąją prasme. Tiesą sakant, iki šiol pedagogikoje yra laikomasi nuostatos, kad tiek matematika ir gamtos mokslai, tiek kalbų mokymasis, tiek menai yra būtini lavinant moksleivių proto galias ir ugdant brandžias asmenybes.

Mokslo ir vertybių ryšys moderniojoje filosofijoje

Švietimo filosofijos kūrėjai, o vėliau pozityvizmo, taip pat ir loginio pozityvizmo atstovai neabejojo, kad mokslas yra vertybė, tačiau jie mokslo nelaiikė intelekto dorybe, o jo vertingumą suvokė ne taip kaip Aristotelis, Tomas Akvinietis ir kiti antikos bei viduramžių filosofai, kurie pagrindiniu mokslinės veiklos tikslu laikė tiesos siekimą, o veikiau kaip Francis Baconas, kuris teigė, kad žinojimas yra galybė. Atsisakius tiesos siekio kaip pagrindinio mokslo tikslo, mokslo vertingumas prarado su dorybe siejamą prasmę. Tiesa, švietimo filosofijos atstovams nebuvo svetima ir idėja, kad mokslas atlieka visuomenės dorovę ugdančią funkciją, kad mokslas švelnina papročius ir kreipia žmones į gėrį, kitaip tariant, jis veikia, tačiau ne kaip intelekto dorybė, o veikiau kaip būdo arba kaip moralinė dorybė. Tokio požiūrio laikėsi, pavyzdžiui, prancūzų enciklopedistai, pirmiausia enciklopedijos leidėjas Denis Didro, kuris aiškino, kad gamta yra vienintelė tikrovė ir gėris, kad dorovė yra tiek priimtina, kiek ji reguliuoja gyvenimą paisydama gamos dėsnų. Panašiai manė ir Tomas Reidas bei škotų sveiko proto mokykla. Jų nuomone, visuotinis žmonių protas (*common sense*) negali mūsų nuvilti, nes jis yra mūsų prigimties balsas. Tai, kas neatitinka sveiko proto, neturi jokios vertės. O mokslas yra būtent ta sritis, kuri glaudžiausiai siejasi su sveiku protu. Tokios jų pozicijos pagrįstumas buvo ne tiek įrodomas, kiek iliustruojamas pavyzdžiais. Šis motyvas yra visai naujas ir nebūdingas klasikinei filosofijai. Jį kritikuoja skeptikai, pirmiausia Hume'as, tardamas, kad iš to, kas yra, neišplaukia joks privalėjimas.

Vis dėlto mokslo kaip galios, sustiprinančios žmogaus jėgas, įvaizdis išliko vyraujantis. Tą požiūrį perima pozityvistinė filosofija, kuri mokslą laiko pagrindiniu žmonių pažangos veiksmu, suteikiančiu žmogui galią išspręsti visas žmonijai kylančias problemas. Toks požiūris labai plačiai paplitęs ir mūsų laikais. XIX a. romantikai perima ir išpopuliarina kitą minėtą nuostatą – teigiančią, kad mokslas yra visuomenę dorinanti ir taurinanti jėga. Tačiau XX a. pradžioje romantinis polėkis vis labiau blėsta. Taip nuosekliai nyksta mokslo kaip intelektinės dorybės samprata, ir mokslas imamas laikyti nemoraline vertybe, užtikrinančia žmogiškosios veiklos efektyvumą.

Mokslo kaip vertybės statusu suabejoja Polis Feyerabendas, siūlydamas šokiruojančią ir abejotiną alternatyvą. Anot jo, „Valstybė ir mokslas glaudžiai susiję. Mokslinėms idėjoms vystyti skiriamos milžiniškos lėšos. <...> Bendrojo lavinimosi mokyklose beveik visų mokslo sričių mokymasis yra privalomas. Šešiamečio mažylio tėvai gali nuspręsti, kaip jį auklėti – protestantu, kataliku ar ateistu, tačiau jie neturi tokios laisvės kalbant apie mokslą. Fizikos, astronomijos, istorijos mokytis būtina. Jų negalima pakeisti astrologija, natūraliąja magija ar mitologija. Mūsų mokyklos nesitenkina paprastu istoriniu fizikinių (astronominių, istorinių ir kt.) principų ir teiginių išaiškinimu. Nesakoma, kad buvo žmonių, kurie tikėjo, jog Žemė sukasi aplink Saulę, ir kad buvo laikusiųjų Žemę tuščiavidure sfera, kurios viduje yra Saulė. Tiesiog teigiama: Žemė sukasi aplink Saulę, o visa kita yra niekai“⁴. Sekdamas Millį, Feyerabendas taria, kad visuotinės pažangos šaltinis yra laisvė kaip galimybė kiekvienam siekti savojo gėrio savo pasirinktu būdu, jeigu tai neprieštarauja kitų žmonių tokiam pačiam siekiui, todėl išskirtinės mokslo padėties įtvirtinimas tiesiog sustabdo net

ir paties mokslo pažangą. Vienintelis metodologinis principas, kuriuo turėtų remtis pažintinė veikla, siekdama išvengti sustabarėjimo, yra „viskas tinka“ (*anything goes*). Mokslas, jo nuomone, neturi jokios išskirtinės vertės. Magas, arba vadinamasis ekstrasensas, lygiai taip pat kaip akupunktūros specialistas ar homeopatijos šalininkas gali sėkmingai dirbuotis kartu su gydytoju, ir tokia praktikų įvairovė tik pasitarnaus gydymo meno plėtotei. Švelniai tariant, tai yra gana abejotina alternatyva⁵.

Klasikinė filosofija, laikydama mokslą intelekto dorybe, magiją ir okultinius „mokslus“ siejo su nedorybe, yda, nes jie sukelia netvarką, nukreipia žmogiškojo proto paieškas nuo tiesos ir žmogaus prigimčiai deramo tikslo, ardo kūrinijos tvarką ir žaloja patį tokia veikla užsiimančią asmenį. Toks moralinis reikalavimas gali kirstis su pažintinės veiklos efektyvumo reikalavimu. Tarkime, moraliai blogas veikimas, tarkime magija, yra tuo labiau smerktina, kuo ji efektyvesnė. Kultūrinėje tradicijoje tai susiformavo kaip liaudiška išmintis, siūlanti neiti su velniu obuoliauti, nes prarsi ir obuolius, ir maišelį.

Naujaisiais laikais susiformuoja dar vienas – neigiamas – požiūris į mokslo vertingumą. Tokiam požiūriui pradžių davė Jean-Jacques Rousseau savo garsiajame veikalė *Discours sur les sciences et les arts*, kuris buvo parašytas kaip atsakymas į Dižono akademijos klausimą: „Ar mokslų ir menų atgimimas sukilnino papročius?“ Rousseau atsakė į jį neigiamai ir laimėjo premiją. Jis padarė išvadą, kad mokslai, menai ir apskritai civilizacija ne tik kad nėra vertingi, bet yra netgi žalingi, nes kenkia dorovei ir yra kilę iš blogio. Anot Rousseau, astronomiją pagimdė prietarai (astrologija), retoriką – neapykanta ir melas, geometriją – šykštumas, o visus kitus mokslus, neišskiriant nė etikos, – puikybė. Mokslai ir menai, skurdindami vienus žmones, kuria prabangą kitiems, jie iškreipia skonį ir žlugdo dorą⁶. Čia Rousseau iš tikrųjų kritikuoja ne klasikinės filosofijos supratimą, kad mokslas yra intelekto dorybė, o savo laikmečio požiūrį, kad mokslinė veikla savaime švelnina žmonių papročius ir ugdo dorą. Reikia pripažinti, kad abi šios alternatyvos – tiek ta, kad mokslas daro žmones doresnius, tiek ta, kad jis juos gadina – yra net labai abejotinos. Skeptiškai mokslą vertino Theodoras W. Adorno, Maxas Horkheimeris ir ypač Martinas Heideggeris. Į technikos pasaulį jie žvelgia kaip į žmogaus sukurtą mechanizmą, kuriame žmogus galiausiai virsta techninės manipuliacijos objektu ir pats save pradeda suvokti kaip techninį artefaktą.

Tačiau mokslo ir vertybių santykis gali būti suprantamas ir antruoju nurodytu būdu – kaip klausimas, ar mokslininkas savo darbinėje veikloje turi remtis moraliniais principais, kitaip tariant, ar mokslinė veikla privalo remtis dorinėmis nuostatomis, ar mokslininkas savo veiklą turi vertinti gėrio aspektu, o gal mokslininkui turi rūpėti nebent jo teorijos efektyvumas, paprastumas ar artimumas tiesai.

Šiuolaikinėje mokslo filosofijoje, kitaip negu klasikinėje filosofijoje, vyrauja supratimas, kad mokslas yra (ir privalo) būti vertybiškai neutralus, jei vertybes suprasi-me etine prasme – kaip tam tikras nuostatas, kurių besąlygiškai (absoliučiai) derėtų laikytis. Kita vertus, neabejojama, kad mokslas neišvengiamai laikosi vadinamųjų kognityvinių vertybių: mokslo teorijos turi būti patikrinamos, efektyvios, informatyvios, numatančios naujus faktus ir pan. Kitaip tariant, mokslo teorijai keliami tam tikri reikalavimai, kurie leidžia vertinti ją kaip labiau priimtina tolesnei mokslinei

veiklai negu su ja konkuruojančios teorijos. Šiuolaikinėje analitinėje etikoje įprasta tarti, kad moralinės vertybės, arba dorybės, yra absoliučios, o kognityvinės vertybės – santykinės.

Santykinių ir absoliučių vertybių skirtį tiksliai apibūdina Wittgensteinas savo *Paskaitoje apie etiką*. Jis nemano, kad etika yra tyrinėjimas to, kas yra gera. Anot jo, etika yra gyvenimo prasmės tyrinėjimas – to, dėl ko verta gyventi, arba teisingo gyvenimo būdo, tyrinėjimas. Šiose išraiškose, teigia Wittgensteinas, į akis krinta tai, kad žodis „verta“ vartojamas dviem visiškai skirtingomis prasmėmis. Vieną jų jis vadina trivialia, arba santykinge, prasme, o kitą – etine, arba absoliučia, prasme. Žodis „geras“ santykinge prasme paprasčiausiai reiškia artumą tam tikram iš anksto nustatytam etalonui. Pavyzdžiui, sakydami, kad šitas žmogus yra geras pianistas, turime galvoje, kad jis gali atlikti tam tikro sudėtingumo kūrinį ganėtinai meistriškai. Bet tai nėra etinė žodžio „geras“ prasmė. Norėdamas parodyti etinės ir santykinės žodžio „geras“ vartosenos skirtumus, Wittgensteinas pateikia tokį pavyzdį: „Tarkime, aš žaidžiau tenisą, ir vienas iš jūsų, matydamas žaidimą, sako: „Taip, žaidi ganėtinai blogai“. Jei aš atsakyčiau: „Žinau, kad žaidžiu nekaip, bet aš ir nenoriu nors kiek geriau žaisti“, tai kiti galėtų nebent atsakyti: „Na, tai viskas gerai“. Bet tarkime, kad vienam iš jūsų aš kvailiausiai primelavau, o jis atėjęs man sako: „Elgiesi kaip galviją“. Ir jeigu aš pasakyčiau, jog žinau, kad elgiuosi blogai, tačiau visai neketinu geriau elgtis, ar jis galėtų atsakyti: „Na, tai viskas gerai“? Žinoma, ne; jis tartų: „Tu privalai norėti elgtis geriau“. Tai absoliutus vertės suvokimas.“⁴⁷

Remdamiesi santykinių ir absoliučių vertybių perskyra, galime tvirtinti, kad šiuolaikinėje mokslo filosofijoje dėl absoliučių (etinių) vertybių reikšmės moksliniam tyrimui yra ginčijamasi. Tuo tarpu santykinės vertybės yra laikomos reikšmingomis ir yra plačiai nagrinėjamos. Štai žymus amerikiečių filosofas Larry's Laudanas knygos „Mokslas ir vertybės“ įžangoje rašo: „Šioje knygoje aš domėsiuosi ne etinėmis normomis ar bendravimo taisyklėmis, bet metodologinėmis normomis ir taisyklėmis. <...> Viena šios knygos funkcijų bus atitaisyti nuokrypį, būdingą daugeliui šiuolaikinių mokslo tyrinėtojų, besidominčių veikiau mokslo moralumu, o ne jo racionalumu, kuris kaip tik yra mano dėmesio centre“⁴⁸. Čia Laudanas savaime suprantamomis laiko dvi prielaidas, kurios toli gražu nėra akivaizdžios: pirma, kad etinės normos nėra metodologinės normos, ir antra, kad racionalumas yra siejamas vien su grynuoju protu.

Problemų kyla tada, kai remiamasi švietimo filosofijoje susiformavusia ir Hume'o įtvirtinta empirikų nuostata, kad mūsų žinių turinį sudaro idėjų santykiai ir faktai: „visi žmogaus proto ar tyrinėjimo objektai pagal savo prigimtį gali būti skirstomi į dvi rūšis, į „idėjų santykius“ ir „faktus“. Pirmajai rūšiai priklauso geometrijos, algebros ir aritmetikos mokslai, ir, trumpai tariant, kiekvienas teiginys, kuris arba intuityviai, arba demonstratyviai yra tikras. <...> Šios rūšies teiginiai yra atrandami vien mąstymo veikla, nepriklausomai nuo to, kas kur nors egzistuoja visatoje. Nors gamtoje niekada nebūtų buvę apskritimų ar trikampių, Euklido įrodytos tiesos amžinai bus teisingos ir akivaizdžios. Faktai, kurie sudaro antrąją žmogaus proto objektų rūšį, patvirtinami kitokiu būdu ir, kad ir kokios akivaizdžios mums būtų jų tiesos, jų akivaizdumas yra

kitokio pobūdžio nei pirmųjų. Kiekvieno fakto priešingybė visada yra galima, nes jis niekada nesuponuoja prieštaravimo, ir proto gali būti įsivaizduojama taip pat lengvai ir aiškiai, tarsi visai atitiktų tikrovę⁹. Viena vertus, Hume'o nuomone, mūsų pažinimo turinį sudaro tik idėjų santykiai ir faktai, tačiau kita vertus, iš jokio fakto neplaukia ir negali plaukti joks vertinamasis sprendinys.

Faktų ir vertybių perskyrą Hume'as aprašo taip: „Aš pastebėjau, kad kiekvienoje iš moralės sistemų, su kuriomis man yra tekę susidurti, autorius kurį laiką samprotauja įprastai, nustato Dievo buvimą ar stebi žmogiškuosius reikalus, ir staiga aš nustebęs pamatau, jog vietoje įprastinių teiginių porų yra arba nėra, aš nebesusiduriu nė su vienu teiginiu, kuris nebūtų susietas su *turi* arba *neturi*. Šis pokytis įvyksta nepastebimai, vis dėlto jis nepaprastai reikšmingas. Juk jei šis *turi* arba *neturi* reiškia kokį nors naują santykį arba tvirtinimą, būtina jį pastebėti ir paaiškinti; kartu turi būti pagrįsta ir tai, kas atrodo visiškai nesuprantama: kaip šis naujas santykis gali būti išvedamas iš kitų, visiškai skirtingų¹⁰. Taigi mokslo turinį sudaro faktai ir idėjų santykiai (patyrimo duomenys ir matematinis formalizmas). Tiek iš faktų, tiek iš idėjų santykių neplaukia joks privalomumas moraline prasme, todėl moksle niekaip negali būti jokių moralinių vertybių, ir dorybės moksle neturi jokios reikšmės. Jeigu kas norėtų teigti kitaip, turėtų iš faktų išvesti dorinius reikalavimus, o tai niekaip neįmanoma.

Griežta faktų ir vertybių perskyra yra pozityvizmui būdinga dogma. Šia perskyra remiasi ne tik pozityvistinė mokslo filosofija, bet ir teisinis pozityvizmas. Pavyzdžiui, Kelsenas savo *Gryniosios teisės teorijoje* pabrėžia, jog „*vertybinius* sprendimus, teigiančius, kad faktinis elgesys atitinka objektyviai galiojančią normą ir šiuo atžvilgiu yra „geras“ arba kad neatitinka normos ir šiuo atžvilgiu yra „blogas“ reikia skirti nuo sprendimų apie tikrovę, teigiančių (be nuorodos į objektyviai galiojančią normą, o tai galiausiai reiškia: be nuorodos į preziumuojamą pamatinę normą), jog tam tikras dalykas yra ir koks jis yra“¹¹.

Tačiau tokia faktų ir vertybių priešprieša nėra būdinga bent jau ikidekartinei filosofijai. Klasikinės filosofijos, pavyzdžiui, tradicinio tomizmo nuomone, faktų ir vertybių perskyra iš viso vargu ar egzistuoja. Tiksliau tariant, nėra tokio dalyko kaip grynas „faktinis“ tikrovės aprašymas, kuris būtų visiškai atskirtas nuo vertybių, nes vertybės iš pradžių priklauso faktų struktūrai. Faktų ir vertybių skirtingumas gali atsirasti tik empirikų mintyse, nes, pasak jų, žinojimo turinį sudaro tik patyrimas, o patyrimo ir objektyvios tikrovės skyrimas yra nepateisinamas dualizmas. Jei tikrovė yra tik žmogaus mąstymo turinys, tai kalbėti apie tikrovę, besiskiriančią nuo asmens patyrimo, turinčią objektyvią esmę ir prigimtinį tikslą, yra visiška beprasmybė. Nepripažįstančiųjų empirikų požiūriu nuomone, jokios priešingybės ir, aišku, jokio „suklydimo“ išvedant normas iš „grynų faktinių“ premisų negali būti, kaip to nėra aristotelinėje ir tomistinėje filosofijoje. Beje, niekas vertybių iš „grynųjų“ faktų ir neišvedinėja. Hume'o perspėjimas galėtų būti skirtas nebent empirikams, bet jie karštai tą perskyrą gina.

Iš tikrųjų Hume'as kritikuoja XVIII a. racionalistų, pirmiausia Samuelio Clarke'o, požiūrį, kad poelgių moralinės kokybės racionalus suvokimas negali pats vienas

motyvuoti elgesio. Finnis aiškina: „Clarke'o pareigos įrodymas, kiek tai galima atnarpinti iš jo nuolat patvirtinamos kaip įrodytos išvados, matyt, būtų toks: kadangi „žmogui aritmetikos klausimuose būtų kvaila ir juokinga 1) nemokėsiškai tikėti, kad du kart du nėra lygu keturiems; arba 2) tyčia ir atkakliai tvirtinti, prieštaraujant savo paties aiškiam žinojimui, kad visuma nėra lygi visoms jos dalims“, todėl yra „kvaila ir smerktina 1) nerūpestingai painioti paprastą teisingumą ir klaidingumą, tai yra moralėje dalykų proporcijas suprasti esant tokias, kokios jos nėra; arba 2) tyčia veikti prieš žinomą teisingumą ir nešališkumą, t. y. norėti, kad dalykai būtų tokie, kokie jie nėra ir būti negali“. Jis pakartoja šį argumentą: teisingos taisyklės įpareigoja, nes tie, kurie jas laužo, „siekia (tiek kiek nuo tų taisyklių priklauso) paversti dalykus tokiais, kokie jie nėra ir negali būti“, pernelyg pasitiki savimi, yra įžūlus, priešiški supratingumui, protui ir nuovokumui, siekia sugriauti visatą palaikančią tvarką ir, svarbiausia, lyg visiškai kvailiai „siekia pakeisti tikrąjį skaičių santykį“ ar šviesą pavadinti tamsa“¹². Šią Hume'o kritiką derėtų laikyti teisėta.

Reikia atsižvelgti ir į tai, kad „vertybė“ yra ganėtinai klaidinantis terminas, rodantis, jog „faktų ir vertybių“ perskyra yra teisinga. Mat vertybė yra susijusi ne su pačiu faktu, o su tuo, kuris faktą vertina. Todėl, įrodinėjant faktų ir vertybių perskyros pagrįstumą, pateikiamas neginčytinas argumentas, kad buvimas priklauso pačiam faktui, o vertybė – ne faktui, bet tam, kuris jį vertina. Pavyzdžiui, pasakymas „šito akmens joks žmogus negali pakelti“, nurodo ne akmens, o žmogaus savybes. Kartu netiesiogiai duodama suprasti, kad moralumas yra grynai subjektyvus.

Mokslo ir dorybės samprata Aristotelio ir Tomo Akviniečio filosofijoje

Aristotelio ir Tomo Akviniečio sekėjai yra linkę kalbėti ne apie „vertybę“, bet apie „gėrį“, kuris, jų nuomone, yra visiškai objektyvus. Pavyzdžiui, trikampio esmė yra būti uždara figūra plokštumoje, kurios kraštinės yra tiesės atkarpos. Kiekviena tokia esmė turi tam tikras savybes, pavyzdžiui tokią, kad trikampio vidaus kampų suma lygi 180° . Tai yra visiškai objektyvūs faktai. Tačiau nepatyrusio braižytojo nubraižyto trikampio, tarkime, piešto judančiame automobilyje, vidaus kampų suma gali būti ir nelygi 180° . Patyrusio braižytojo su liniuote nubraižytą trikampį mes galėtume vadinti geru, o anksčiau minėtą – blogu, turėdami galvoje, kad gėris yra esinio esmės atitikimas. Atsižvelgiant į esmę, „vertybinis sprendimas“ akivaizdžiai yra pateisinamas. Matome, kad gali būti visiškai objektyvių, tikrų gero ar blogo, geresnio ar blogesnio standartų. Tomo Akviniečio požiūriu, teisingas gėrio supratimas visada yra susijęs su gėriu kaip tikslu¹³. Egzistuoja tam tikri tikslai, kuriuos kiekvienas gyvas organizmas turi įgyvendinti, kad klestėtų kaip tos rūšies organizmas, ir tie tikslai lemia jo gerumą.

Tai, kas tinka gyvūnams, bendruoju atveju tinka ir žmonėms. Mes turime savo prigimčiai būdingus tikslus, kurie nurodo, kas mums yra gera pagal prigimtį. Mums būdinga ir tai, kas bendra su gyvūnais – saugoti savo gyvastį ir pratęsti giminę, ir tai, kas būdinga tik protingai būtybei – pažinti tiesą ir gyventi bendruomenėje, vengti nemokėsiškumo, nedaryti žalos tiems, tarp kurių gyvename, ir pan.

Dar akivaizdesnis gėrio ir pažinimo ryšys pateikiamas Platono filosofijoje. Anot jo, „kad ir kaip ten bebūtų, man atrodo, jog pasaulio, kurį galima pažinti, riba yra gėrio idėja. Ji sunkiai išžiūrima, bet kai ją pamatai, turi padaryti išvadą, kad ji yra visko, kas gera ir gražu, priežastis. Regimajame pasaulyje ji pagimdė šviesą ir šviesos valdovą, o protu suvokiamam pasaulyje ji valdo ir tiekia tiesą ir supratimą. Jos turi žiūrėti tas, kuris nori sąmoningai elgtis privačiame ir visuomeniniame gyvenime“¹⁴. Tiesa, anot Platono, gali būti ir netikusių žmonių, kurių „sieliūkštė aštriai mato ir puikiai išvelgia, kai į ką nors pasisuka. Jos regėjimas yra geras, bet jis priverstas tarnauti nedorybei, ir kuo geriau ji mato, tuo daugiau blogo pridaro“¹⁵. Tokie žmonės mato tik tai, į ką nukreipta jų siela, bet nemato tiesos.

Platonui antrina Aristotelis, tvirtindamas, kad „dorovingas žmogus apie kiekvieną daiktą sprendžia teisingai, ir kiekvienu atveju daiktai jam atrodo tokie, kokie yra iš tikrųjų. Kiekvienas charakteris turi savą supratimą apie tai, kas kilnu ir malonu: dorovingas žmogus daugiausia tuo ir išsiskiria, kad paskirais atvejais jis daiktus mato tokius, kokie jie iš tikrųjų yra – jis yra tarsi jų matas ir saikas“¹⁶. Taigi teisingai pažįsta tik dorovingas žmogus.

Anot Aristotelio, „kadangi mokslinis pažinimas – tai sprendimais susidaryta nuomonė apie tai, kas yra bendra ir kas egzistuoja būtinai, ir kadangi įrodymas ir kiekvienas mokslinis pažinimas remiasi pagrindais, nes mokslas susijęs su sprendiniais, tai to, ką galime moksliskai pažinti, pagrindas negali būti nei mokslinio pažinimo, nei meno, nei supratimo objektas. Mat tai, ką galime moksliskai pažinti, gali būti įrodoma, o meno ir supratimo objektas yra tai, kas gali būti ir vienaip, ir kitaip. Bet tie pagrindai negali būti nė išminties objektas, nes išminčiams būdinga kai kuriuos dalykus pažinti. Jeigu tai, ką pasitelkę pažįstame tiesą ir niekada nesuklystame sprenddami apie tuos dalykus, kurie negali keistis, ir apie tuos, kurie gali keistis, yra mokslinis pažinimas, supratingumas, išmintis ir protas ir jeigu iš trijų galių – mokslinio pažinimo, supratingumo ir išminties – nė viena čia netinka, tai lieka tik protas, kurio objektas ir gali būti tie pagrindai.“¹⁷

Taigi mokslinio pažinimo pagrindus teikia ne pats mokslinis pažinimas, bet protas. Galėtų atrodyti, kad ir Aristotelis pritartų mokslo vertybinio neutralumo tezei. Nors pati mokslinė veikla yra vertinga, nes ji tobulina žmogiškąją asmenybę, tačiau mokslo turinyje vertybių nėra, nes mokslas yra gryna teorinė veikla, kuri remiasi logikos dėsniais kaip teorinio proto norma.

Tačiau taip mąstyti, bent jau apie šiuolaikinę gamtos mokslą, yra netikslu. Jis nėra grynoji kontempliacija (gr. θεωρία), kaip ją suprato Aristotelis. Šiuolaikinis mokslas siūlo eksperimentines situacijas, kurias reikia įgyvendinti ieškant atsakymo į konkrečias mokslo keliamas problemas, kita vertus, mokslas numato tam tikrus rezultatus, kuriuos mokslininkas siekia patikrinti, norėdamas įsitikinti savo teorijos teisingumu. Visais šiais atvejais reikia veikti numatant, kaip bus realizuoti išsikelti tikslai, taip pat reikia įvertinti ir pačius mokslinius tikslus, apsvarsčius, ar jų iš tikrųjų dera siekti. Eksperimentinės situacijos aprašymas būtinai atsižvelgia į eksperimentatoriaus veiksmus. Stebėjimas nuo eksperimento skiriasi tuo, kad stebėtojas nesukuria tiriamosios situacijos ir į ją nesikiša. Tačiau yra situacijų, kai įsikišti būtina. Neveiklumas taip pat yra viena iš elgesio tam tikroje situacijoje formų. Matydamas žūstantį ar į nelaimę patekusį žmogų, privalau jam padėti pagal savo

išgales, o ne aiškinti, kad esu tik stebėtojas. Situacija įpareigoja prisiimti moralinę pareigą ir įsikišti į ją veikiant tinkamu būdu. Paprastai kalbant, kiekvienas žmogus turi sąžinę ir kiekvienas jo veikimas, nesvarbu, mokslinis eksperimentas ar kasdieninė gyvenimo situacija, turi būti pamatuotas sąžinės mastu – gerai ar blogai aš elgiuosiu. Aristotelio nuomone, nurodytais atvejais būtina turime vadovautis praktiniu protu. Pasak Tomo Akviničio, praktinio proto norma yra *lex naturales*, prigimtinis įstatymas, kuris, bendriausiu atveju, siūlo visoje veikloje siekti gėrio ir vengti blogio. Panašiai ir Aristotelis praktinio proto funkcionavimą sieja su būdo dorybe kaip norma. Todėl, laikydamiesi senosios klasikinės tradicijos, turėtume tarti, kad mokslas, kiek jis yra susijęs su veikla, o ne vien spekuliatyviu apmąstymu, yra priklausomas nuo dorybių.

Beje, mokslo vertybinio neutralumo tezės nesilaikoma ir įprastoje mokslinėje praktikoje. Pavyzdžiui, Jozefo Mengelės eksperimentai Aušvice, siekiant nustatyti pakeliamo skausmo ribą elektrošoko metu, kūdikių vivisekcijos bandymai, eksperimentai su dvyniais ir pan., yra visiškai nepriimtini kiekvienam žmogui, nes jie prieštarauja etikos normoms. Mokslininkas, kokia bebūtų jo veikla, pirmiausia veikia kaip žmogus, atsakingas už savo poelgius ir turintis sąžinę. Moraliai geri ar blogi gali būti mūsų veiksmai, o ontologiškai geri ar blogi – patys įvykiai.

Neatsakingo mokslininko paveikslą meistriškai pavaizdavo Kurtas Vonnegutas romane *Katės lopšys*¹⁸. Tai, kad siekiant tikslo svarbesnis yra praktinis protas ir dorumas, o ne teorinis protas, moko tautosaka pasakose apie du protingus brolius ir vieną neprotingą. Laikydamasis moralės principų, neprotingasis brolis, padėdamas į bėdą pakliuvusiems nelaimėliams ir elgdamasis dorai, galiausiai pasiekia geidžiamą tikslą, kitaip nei protingieji, tačiau nepaisantys moralės reikalavimų broliai. Pagal pasakos analogiją, jeigu mokslininkas savo mokslinėje veikloje nesivadovaus doros principais, tai jis savo veikloje nepasieks geidžiamo rezultato arba gaus tokius rezultatus, kurių jis niekada nebūtų norėjęs. Gal ne kiekvienam tokia išvada pasirodys priimtina, tačiau žiūrėti į ją nerimtai nederėtų.

Išvados

Galima tvirtinti, kad šiuolaikinėje mokslo filosofijoje vyraujantis supratimas, jog moraliniai vertinimai yra nesusiję nei su mokslu, nei su moksline veikla, remiasi empirikų ginama prielaida, kad mūsų žinojimo turinį sudaro tik faktai ir idėjų santykiai.

Nuosekliai vadovaudamasis šiuo supratimu, P. Feyerabendas prieina išvadą, kad mokslas neturi jokios vertės ir kad tiek magija, tiek primityvių tautų kosmologija vertingumo atžvilgiu nesiskiria nuo mokslo.

Klasikinė filosofija dviem atžvilgiais sieja mokslą su dorybėmis. Viena vertus, mokslas, savo tikslu laikydamas tiesos siekimą, yra intelekto dorybė, tobulinanti mūsų galias ieškoti ir rasti tiesą. Todėl žinių siekimas yra žmogiškąją prigimtį atitinkantis ir asmenybę tobulinantis tikslas. Kita vertus, kiekvienas mūsų veiksmas, kiekvienas mokslinis eksperimentas ar mokslinės veiklos rezultatas yra svarstomas protu, kuris visuose mūsų veiksmuose funkcionuoja kaip praktinis protas. Pagrindinis

normatyvinis praktinio proto principas yra *lex naturalis*, siūlantis visuomet siekti gėrio ir vengti blogio. Todėl mokslininkas savo veikloje privalo paisyti savo sąžinės balso ir doros. Be to, netvarkingas ir nederantis veikimas trukdo mokslinėje veikloje gauti norimus rezultatus.

NUORODOS

- ¹ *Aristotelis*. Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis. 1990. P. 172.
- ² *Popper K. R.* The Logic of Scientific Discovery. New York. 1961. P. 40–41.
- ³ *Aristotelis*. Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis. 1990. P. 84.
- ⁴ Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. Москва: Прогресс. 1985. P. 128.
- ⁵ *Plėšnys A.* Analitinės krypties filosofija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 2010. P. 264.
- ⁶ *Žr. Ruso. Ž. Ž.* Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis. 1979. P. 17–46.
- ⁷ *Wittgenstein L.* A Lecture on Ethics // The Philosophical Review. 1965. vol. 74. P. 5.
- ⁸ *Laudan L.* Science and Values. London: Un. of California Press. Ltd. 1984. P. xi.
- ⁹ *Hume D.* Žmogaus proto tyrinėjimai. Vilnius: Pradai. 1995. P. 52–53.
- ¹⁰ *Hume D.* Traktatas apie žmogaus prigimtį. Vilnius: Charibdė. 2007. P. 35.
- ¹¹ *Kelsen H.* Grynoji teisės teorija. Vilnius: Eugrimas. 2002. P. 54.
- ¹² *Finnis J.* Prigimtinis įstatymas ir prigimtinės teisės. Vilnius: Aidai. 2014. P. 74.
- ¹³ *Aquinas.* Selected Philosophical Writings. Oxford: University Press. 2008. P. 320.
- ¹⁴ *Platonas.* Valstybė. Vilnius: Margi raštai. 2014. P. 271.
- ¹⁵ Ten pat. P. 271.
- ¹⁶ *Aristotelis*. Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis. 1990. P. 107.
- ¹⁷ Ten pat. P. 263.
- ¹⁸ *Vonnegut K.* Katės lopšys. Vilnius: Kitos knygos. 2006.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

1. *Aristotelis*. Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis. 1990.
2. *Aquinas.* Selected Philosophical Writings. Oxford: University Press. 2008.
3. *Finnis J.* Prigimtinis įstatymas ir prigimtinės teisės. Vilnius: Aidai. 2014.
4. *Hume D.* Žmogaus proto tyrinėjimas. Vilnius: Pradai. 1995.
5. *Hume D.* Traktatas apie žmogaus prigimtį. Vilnius: Charibdė. 2007.
6. *Kelsen H.* Grynoji teisės teorija. Vilnius: Eugrimas. 2002
7. *Laudan L.* Science and Values. London: Un. of California Press. Ltd. 1984.
8. *Platonas.* Valstybė. Vilnius: Margi raštai. 2014.
9. *Popper K. R.* The Logic of Scientific Discovery. New York. 1961.
10. *Plėšnys A.* Analitinės krypties filosofija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 2010.
11. *Ruso. Ž. Ž.* Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis. 1979.
12. *Vonnegut K.* Katės lopšys. Vilnius: Kitos knygos. 2006.
13. *Wittgenstein L.* A Lecture on Ethics // The Philosophical Review. 1965. vol. 74. P. 3–12.
14. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. Москва: Прогресс. 1985.

Gauta: 2015 12 19

Parengta spaudai: 2015 12 23

Albinas PLĖŠNYS

SCIENCE, VIRTUES AND VALUES

S u m m a r y

The prevailing opinion in contemporary philosophy of science declares the disengagement from moral values. This approach has spread together with the adoption of empiricism and positivist philosophy. The view, which supposes that moral values do not play any role in the process of scientific investigation, is based on Hume's distinction between facts and values. According to Hume, the inference from fact to norms is illicit. Therefore, in positivists' view science commits itself only to the so-called cognitive values. These values are related to the aims of science, such as information of theories, simplicity, verisimilitude and so on. Positivists see this distinction as unconditionally right. Based on this distinction they not only formulate methodological rules and norms, but construct the theory of law. However, this viewpoint is controversial. Classical philosophy is logically consistent, but it is based on different presumptions than empiricism and positivism is. There are no such entity as pure facts in classical philosophy.

Hume separates facts from norms and *ipso facto* separates ethics from metaphysics. Consistent development of Hume's attitude towards the strict difference between facts and norms lead us to emotivism in ethics, position that ethical sentences express the speaker's feelings, but not the facts. Ethics and metaphysics are closely related in classical philosophy. First, according to Thomas Aquinas the good expresses the correspondence of being to the appetitive power. Second, the good is what everyone desires consciously or unconsciously as their natural end. Third, the good is the correspondence of being to its essence.

Followers of classical philosophy have considered the truth as the end of scientific investigation and science as a virtue of intellect. Science is valuable for it improves our intellection. Ethics is applicable in science (including natural sciences) due to the fact that all our actions (both those concerned with scientific research and with any other action) are judged by our conscience. Practical intellect is that which directs what it apprehends to operation, and the standard of measurement for behavior is natural law. This law is what emerges in all human beings according to their nature, by which all of them have knowledge of what is good and what is evil. Therefore, we cannot ignore moral values in the process of scientific investigation.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: gamtos mokslas, dorybės, prigimtinis įstatymas, praktinis protas, vertybės.

KEY WORDS: natural science, virtues, natural law, practical reason, values.

Albinas PLĖŠNYS – Vilniaus universiteto Filosofijos katedros profesorius, humanitarinių mokslų daktaras. Tyrimų sritis – mokslo filosofija. Adresas: Universiteto g. 9/1, Vilnius. El. paštas: albinas.plesnys@fsf.vu.lt.

Albinas PLĖŠNYS – PhD, professor at the Department of Philosophy of Vilnius University. Field of research: philosophy of science. Address: Universiteto g. 9/1, Vilnius. E-mail: albinas.plesnys@fsf.vu.lt.